

- प्रकरण तिसरे -

- 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीतील समाजजीवन, कुटुंबजीवन, रुढी-परंपरा, श्रद्धा यांच्या अनुरोधाने चिकित्सा -

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीचा ग्रामीण व प्रादेशिक कादंबरी म्हणून परिचय करून घेतल्यानंतर त्यांच्या 'तुंबाडचे खोत' मधील समाजजीवन, कुटुंबजीवन, रुढी-परंपरा, श्रद्धा यांचे मूल्यमापन करणे योग्य वाटते. 'तुंबाड' हे गांव खेड जिल्हा रत्नागिरीपासून दोन तीन मैलावर आहे. प्रत्यक्षातील तुंबाडमध्ये एकच घर आहे ते म्हणजे श्री.नांच्या बाबल्याशेट या मित्राचे श्री.नांनी जरी 'तुंबाडचे खोत' ही कादंबरी काल्पनिक आहे असे म्हटले असले तरी सुद्धा त्यात काल्पनिक, अतिशयोक्ती कुठेही आलेली नाही.

'तुंबाडचे खोत' मधील समाज जीवन :-

श्री.नां.ना प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून शिक्कामोर्तब करता येत नाही तसेच सामाजिक कादंबरीकार म्हणून करणे अवघड आहे. सामाजिक मांडणीचा पोक्त कोणत्याच कादंबरीने घेतला नाही. अपवाद म्हणून 'एल्लार व तुंबाडचे खोत' दिसते. श्री.नांच्या प्रत्येक कादंबरीमध्ये काळानुसार सामाजिक चित्रण दिसते. 'एल्लार'मध्ये इ.स. 1910 ते 1947 पर्यंतचा कालखंड येतो. 'हृदपार' मध्ये इ.स. 1885 ते 1945, 'गरंबीचा बापू' मध्ये व 'रथचक्र' मध्ये कालखंड दिसत नाही. मात्र तो कथानकानुसार दर्शविता येतो. 'हत्या'चा कालखंड तुकाराम जयंती व बोटी बुडल्या यावरून दिसून येतो. 'कलंदर' मध्ये पत्रातील तारखातून इ.स. 1934 कालखंड निश्चित होतो. 'लव्हाळी'चा इ.स. 1935 ते 1947 'आक्टोपस'चा इ.स. 1979 आहे. तर 'तुंबाडचे खोत' चा कालखंड इ.स. 1825 ते इ.स. 1948 म्हणजे 123 वर्षाचा कालखंड आहे. यातूनच या कादंबरीतील समाजजीवन चित्रित होताना दिसते. श्री.नां.च्या सर्वच कादंबन्या 1825 ते 1979 या कालखंडाचा समाजपट दाखवितात. 'तुंबाडचे खोत' नध्ये स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर असा काळ आहे. त्यामध्ये असंख्य चळवळी उभ्या राहील्या, मोडल्या, वाटचाल करीत राहील्या.

हिंदू-मुस्लीम चळवळीचा भाग 'एल्लार' मधूनच 'तुंबाडचे खोत' मध्ये आलेला दिसतो. मात्र श्री.ना. स्वतः कोणत्याच चळवळीत दिसत नाहीत. त्यांचा जीव कोकणच्या व्यक्ती व विश्वामध्ये रमताना दिसतो. माणसांच्या सामाजिक समस्यांचे चित्रण येते. 'तुंबाडचे खोत' मध्ये समाजजीवन व्यक्तिच्या संघर्षातून आलेले दिसते. सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय चित्रण दिसते. त्यातूनच सामाजिक जीवनाचे प्रश्न आलेले दिसतात. त्यांची मांडणी श्री.ना. संज्ञेने करतात.

आंतरजातीय विवाह, बाराजरट विवाह, प्रेमविवाह, विघ्नवा विवाह, प्रौढ विवाह असे अनेक प्रश्न कादंबरीमध्ये दिसतात. अनैतिक, अनैसर्विक संभोगाची चित्रे पहावयास मिळतात. कादंबरीमध्ये कोणताच सामाजिक संघर्ष जास्त पेटताना दिसत नाही. ते त्यांच्या लेखणीलाच मान्य नाही. सामाजिक कलात्मकतेची मांडणी 'रणांगण' मध्ये विश्राम बेडेकर करतात. जसे सामाजिक समस्यांची मांडणी काहीशी बाळबोधपणे करणारे श्री.ना. त्या पातळीपर्यंत जात नाहीत ते मध्यम वर्णातील व्यक्ति, कुटुंबाचित्रे निवडतात आणि या सीमारेषाच कथाविश्वाला घालतात. डॉ. रविंद्र शोभणे म्हणतात -

"पेंडशांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीचा विचार केला तर या कादंबरीत जीवन दर्शनाची पुनरावृत्ती होत असल्याचे दिसून येते. त्याच्या इतर कादंबन्यामधील व्यक्ती आपली बाह्यरूपे बदलून इथे वावरताना दिसतात. तीच ती माणसे, जगण्याचे त्यांचे तेच आडाखे पुन्हा-पुन्हा इथे प्रतित होतात. 'एल्गार' मधील भोईवाडयावरील हल्ला, काशिनाथचा खून, साखरपेंडी गुळपेंडीमधील धार्मिक संघर्ष जेंव्हा जसाच्या तसा 'तुंबाडचे खोत'मध्ये पुन्हा येतो तेंव्हा पेंडसे इथे 'पैचवर्क' करीत आहेत असे जाणवते."¹

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' मध्ये लेखनाची पुनरावृत्ती दिसते. कादंबरीमधील जीवनदर्शन स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहे. निर्मीतीमध्ये कालीक आणि भौगोलिक पर्याय दिसतात. त्या विश्वाशी संबंध मर्यादित आहे. श्री.नांच्या वयाच्या दहा, अकरा या बालवयातील कोकणचे जीवनदर्शन कादंबरीमध्ये दिसते. भारतीय स्थित्यंतरातील बदल हे श्री.नांच्या सामाजिकतेमध्ये दिसत नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर कालातील बदलते सामाजिक जीवन आले नाही. त्यांनी कोकणातील बदलती समाजमूल्ये, जीवनमूल्ये ही पाहिलेलीच नाहीत. त्यामुळे त्यांना बदलते समाजजीवन चिन्तित करता आले नाही. श्री. नांचा समाज हा मध्यमवर्गीय किंवा गरीब ब्राह्मण वर्गापुरताच मर्यादित दिसतो. मात्र काही प्रमाणामध्ये 'तुंबाडचे खोत' मध्ये इतर समाजही आलेला दिसतो. मात्र त्यांचे जीवनविषयक सामाजिक विचार प्रतीगामी स्वरूपाचे दिसतात.

"एकीकडे स्वतः आपण देव मानत नाहीत म्हणून कबूली देणारे पेंडसे दुसरीकडे आपल्या मानसपुत्रांना देव-दैव, जारण-मारण, पुरश्चरण इत्यादी प्रतिगामी व्यवहारामध्ये अडकवून ठेवतात. जीवनातील धार्मिकता, देवत्व यांच्या प्रभावाखालीच या विश्वातील व्यक्तिवरत असतात. या धार्मिकतेविरुद्ध, अस्तित्वाविरुद्ध त्यांची कुठलीही व्यक्ती चिडून उठत नाही. तात्त्विक पातळीवर या गोष्टीला अव्हेरु शकत नाही.²

1) मध्यमवर्गीय समाज :-

श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये तुंबाड आणि लिंबाड या दोन महत्वपूर्ण शाखा आणि त्यांच्या बगेबरच आसपासच्या प्रदेशातील महत्वपूर्ण खेडी पहावयास मिळतात. या कादंबरीमध्ये श्री. नांनी मध्यमवर्गीय समाजजीवनाचे चित्रण केलेले दिसते. त्यामुळे प्रामुख्याने ब्राह्मणवर्गाचे वर्चस्व फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. तुंबाडच्या खोतांच्या प्रमाणेच अनेक घराणेशाही पद्धतीचे वर्चस्व पाहावयास मिळते. घराणेशाही प्रवृत्तीमुळे सर्वसामान्य समाज त्यांच्यापुढे पिळवटून गेलेला दिसतो. सर्वसामान्य लोक 'आपलं काम भलं आणि आपण भल' म्हणणारे आहेत. मात्र 'अमका अमकीला लागू आहे' हे सांगण्यामध्ये ब्रह्मानंदही मिळविणारे आहेत. पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर ब्रिटीश अमदानी येते तो या कादंबरीचा कालखंड पहावयास मिळतो. टोपीकरांना सत्तेसाठी शह देणारे लोकही या समाजामध्ये दिसून येतात. अघोरी उपासना, प्रतिष्ठा, संघर्ष, सुख-दुःखामध्ये एकमेकास समरस होणारी, स्वार्थापेटी संघर्ष करणारी असा मध्यमवर्गीय समाज दिसून येतो. एकोणीसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीबद्दल 'महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास' मध्ये प्रा. व्ही. बी. पाटील म्हणतात - 'दैववाद, अंधश्रद्धा, भोळ्या समजूती इत्यादी गोष्टींचा जबरदस्त पगडा होता. अशा स्थितीत समाजात अनिष्ट चालीरिती, रुढी यांना महत्व प्राप्त झाले यात काहीच नवल नव्हते.'³

सूपर्ण कादंबरीमधील समाज हा कोकणाच्या प्रादेशिकतेमध्ये जगबुडी या पवित्र अशा नदीच्या पात्राभोवती फिरताना दिसतो. मूळचाच कोकण भाग हा मागासलेला दिसतो. त्यामध्येच मोरया, हरणटेंभा, जगबुडी, वैशाखी पौर्णिमा, रामनवमी, टेंभुर्णीमाता, हनुमान जयंती ही लोकांची श्रद्धस्थाने दिसतात आणि त्यातूनच समाजजीवनाचे दर्शन घडताना दिसून येते.

2) धार्मिकता :-

एकोणीसाव्या शतकाच्या प्रारंभी धार्मिकतेला महत्व होते. त्यामुळे समाज जीवनावर धर्मसंस्थेचा फार मोठा पगडा होता. समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये धर्माचा शिरकाव झाला. त्यामुळे व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक जीवनामध्ये धार्मिकतेला महत्व प्राप्त झाले होते. धार्मिकतेबद्दल महात्मा गांधींच्या सारख्या महामानवाचे मत सर्वधर्म समभावातूनच न्याय मिळावा असे होते. मात्र श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' मधील धार्मिकता मोरया, हरणटेंभा, जगबुडी, वैशाखी पौर्णिमा, टेंभुर्णीमाता, रामनवमी, हुनमान जयंती, पूजा-अर्चा, हळदी-कुंकू समारंभ, गिन्हाडी मातेला नवस, सत्यनारायण, भोजन इत्यादी माध्यमातून आलेली आहे.

'तुंबाडचे खोत' मधील धार्मिकतेमध्ये मात्र फरक आढळतो. त्यामध्ये येणारी धार्मिकता ही काही प्रमाणात सत्ता, संघर्ष आणि प्रतिष्ठा या माध्यमाचा वापर करतानाही दिसते. समाज धर्माच्या नावाखाली भरपूर खर्च करताना दिसतो. तर काही व्यक्ति स्वतःच्या सुखासाठी कौंबिक विचार न

करता धर्मातरही करताना दिसतात. तर समाजामधील काही व्यक्ती धार्मिकतेला महत्व घेऊन सरळ मार्गाने वावरताना पहावयास मिळतात.

3) अंधश्रद्धा :-

श्री. ना. चे हे लेखन स्वातंत्र्योपूर्व कालखंडातील असल्यामुळे त्या काळानध्ये समाज जीवनामध्ये अंधश्रद्धांचे बीज फार मोठ्या प्रमाणामध्ये मुरलेले दिसते. सत्तेच्या लोभासाठी स्वार्थासाठी काही व्यक्ती अघोरी उपासना, पूजाअर्चा, मंत्र, ज्योतिषी इत्यादी माध्यमातून अंधश्रद्धेचे दर्शन संपूर्ण कादंबरीमध्ये घटून आलेले दिसते. तत्कालीन समाज अंधश्रद्धेच्या भोवन्यामध्येच अडकलेला दिसतो. त्यासाठी गिन्हाडी मातेची अघोरी उपासना त्यासाठी नरबळी आणि मासिक पाळीचा नैवेद्य त्याच्बरोबर मांस, विष्णा, दारू, हाडाचे सापळे इत्यादी प्रकारही कादंबरीमध्ये अंधश्रद्धांचे नमुने वाटतात.

कादंबरीमध्ये जगबुडीच्या पात्राची पूजा हा एक प्रकारचा अंधश्रद्धेचाच नमुना वाटतो. त्यामध्ये खास वैशाखी पौर्णिमेच्या निमित्तानेच धराण्यातील थोर व्यक्तीकडून स्तोन पुटपुटणे आणि लहान सुवासिनीने जगबुडीची ओटी भरणे एक प्रकारचा रिवाजच वाटतो. त्यानंतर संपूर्ण गावाला भोजन घालणे आणि हे सर्व करण्याचे कारण पाहिले तर कुटुंबावरती कोणत्याही प्रकारचे संकट येवू नये आणि जर का आले तर त्यासाठी जगबुडी अर्पण करून पावन होण्याचा एक मार्गच दिसतो.

4) सौंदर्य आणि विद्वानता :-

श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये पिढ्यान-पिढ्या जन्माला येणन्या रूपवान व्यक्तीच्या माध्यमातून तत्कालीन कालखंडातील सौंदर्याचे वर्णन दिसून येते. तुंबाडच्या खोत धराण्यामध्ये या रूपवान व्यक्तींचा जन्म झालेला दिसतो. त्यामध्ये गोदा, गणेशशास्त्री, ताई, बजापा, विश्राम, तारा द्या व्यक्ती आपल्या सौंदर्याचे दर्शन वेगवेगळ्या माध्यमातून प्रकट करताना दिसतात. समाजाला मोहवितानाही दिसतात. भागी, गुलाब, जुलाली इत्यादी इतर व्यक्तीही आपल्या सौंदर्याचे दर्शन घडविताना दिसतात. तर कादंबरीमध्ये अन्य काळ्याबिंद्रया व्यक्तीही आपल्या व्यक्तिमत्वाचा नमुना प्रकट करताना दिसतात.

'तुंबाडचे खोत' मधील तत्कालीन समाजामध्ये जन्मताच आणि काही योगायोगाने विद्वान झालेली माणेस पहावयास मिळतात. मोरया या विद्वान अशा महापुरुषाने 'तुंबाड' या गावची वसाहत केलेली दिसते. तर गणेशशास्त्री जन्मताच विद्वानतेचे रूप घेऊन येतात. काशीक्षेत्री जाऊन विद्वान पंडीत होऊन गणेशशास्त्री, नरसिंहशास्त्री काशीकर, जनशास्त्री उकिडवे आलेले दिसतात. विश्रामसारखी बुद्धीमान व्यक्तीरेखा राजद्रोह करून स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सामील होताना दिसते. नरसू, चिमापा हे व्यापारामध्ये तरबेज वाटतात. विष्णू भटजी भविष्य सांगताना दिसतात तर बापू वकीली व्यवसायामुळे विद्वान वाटतात. संपूर्ण कादंबरीमध्ये इत्यादी अन्य व्यक्तींच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यपूर्वकालीन विद्वानतेचे

व्यक्तीच्या माध्यमातून दर्शन होताना दिसते.

5) राजकीय परिस्थिती :-

श्री. नां. च्या या संपूर्ण काढबरीमध्ये पेशवाईचा अस्त होऊन ब्रिटीशांची राजवट असलेला हा काळ आहे. काढबरीमध्ये राजकीय संघर्ष आलेला दिसतो. प्रा. व्ही. बी. पाटील म्हणतात - "महाराष्ट्राच्या दृष्टीने एकोणिसावे शतक उजाडले ते मुळी राजकीय गुलामगिरीची पताका धारण करूनच"⁴ पेशव्यांच्या हातून मराठे सरदारांच्या संकुचीत आणि वैयक्तिक स्वार्थापोटी सत्ता नाहीशी होते. त्यामुळे इंग्रजांचा शिरकाव होतो. त्याच इंग्रजांना 'तुंबाडचे खोत' मध्ये शह देण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यावेळी त्यांच्याशी संपूर्ण इस्टेटीचे पानीपत होताना दिसते. काढबरीच्या उत्तरार्धमध्ये महात्मा गांधी आणि लोकमान्य टिळक यांच्या माध्यमातून राजकीय जागृती झालेली दिसून येते. त्यामध्ये लोकमान्य टिळकांचे केसरीमधील लेख वाचून विश्रामसारखी व्यक्ती स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी होताना दिसते. तर सावरकरांचे तत्वज्ञान जोपासून संताजी पडवळ आणि चिमापा तुंबाडकर हे हिंदू महासभा स्थापन करतात. चिमापा तर हिंदू-मुस्लीम संघर्ष करताना दिसतो. त्यामध्ये रामनवमी आणि हनुमान जयंतीच्या नावाखाली राजकारण घडविताना दिसतो. महात्मा गांधी यांचे तत्वज्ञान मानणारेही पाहावयास मिळतात. महात्मा गांधीनी सत्ता मिळविण्यासाठी अराज्यवाद, सामाजिक परिवर्तन त्यामध्ये समान न्याय, स्वातंत्र्यचळवळ, सत्याग्रह, उपोषण, रामराज्य, शासन संस्थांना विरोध, संसदीय लोकशाही पद्धत, कॉंग्रेस पक्षाची स्थापना, गुंडगिरीला आळा, क्रांती, इंग्रजांची मनोवृत्ती इत्यादी महत्वपूर्ण गोष्टींचा सभाज परिवर्तनासाठी अभ्यास केलेला दिसतो. नलीनी पंडीत राजकीय परिस्थितीबद्दल म्हणतात - "इंग्रजांनी सारा भारत पादाक्रांत केला खरा पण मुसलमानांप्रमाणे ते या देशात स्थायिक झाले नाहीत त्यांचे साम्राज्य हे कामय परकियांचेच साम्राज्य राहीले."⁵

महात्मा गांधींच्या आणि कॉंग्रेसच्या स्वातंत्र्यचळवळीमध्ये बापू वकील, नामू शिर्सकर, नरुशेट, नरसु खोत चळवळीमध्ये दिसून येतात. कॉंग्रेस अधिवेशनाच्या माध्यमातून साने गुरुजींचाही समावेश दिसून येतो. अशा माध्यमातून तत्कालीन समाजामध्ये स्वातंत्र्यचळवळीच्या लढ्यासाठी जागृत करताना दिसतात. तर चिमापा, खानवकील यांच्यासारख्या व्यक्ती स्वार्थासाठी चळवळीमध्ये सामील होताना दिसतात.

6) जातिव्यक्त्या :-

श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या काढबरीमध्ये समाजजीवनाच्या दृष्टीने जातीयतेला प्राधान्य दिसते. एकोणिसाव्या शतकाच्या तत्कालीन परस्थितीनुसार जाती जातीमध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ असा भेदभाव

होता. स्वतःच्या जातीचे पालन समाज करत होता. जातीव्यवस्थेबद्दल प्रा. व्ही.बी. पाटील म्हणतात "समाजातील निरनिराळया जातीमध्ये ब्राह्मणांना सर्वोच्च स्थान प्राप्त झाले होते. उत्तर पेशवाईत समाजात ब्राह्मणांचे वर्चस्व होते. अनेक विशेषाधिकार देण्यात आले होते. शिक्षणाचा अधिकार ब्राह्मणांनाच मिळाला होता. सामाजिक क्षेत्रात आणि शासन व्यवस्थेत उच्च पदे फक्त ब्राह्मणांला दिली जात असत. समाजातील सन्मानाची सर्व स्थाने ब्राह्मणांची मक्तेदारी बनली होती."⁶ ब्राह्मणवर्ग राजकीय, सामाजिक व जातीय वर्चस्वामुळे ब्राह्मण स्वतःला श्रेष्ठ समजत होता. श्री.नांच्या संपूर्ण कादंबरीमध्ये मध्यमवर्गीय समाजाचे चित्रण आले आहे. त्यामध्ये ब्राह्मण वर्गाचेच वर्चस्व मोठ्या प्रमाणामध्ये दिसते. त्यामध्ये भंडारी, आचारी, मुस्लीम इत्यादी अन्य जातींचाही समावेश दिसतो. मात्र ह्या सर्वांना ब्राह्मणांच्या हातामध्ये राहावे लागते. संताजी-तारा यांच्यामधून ब्राह्मण-भंडारी वर्ग येतो तर बाळाजी व त्याची पत्नी यामधून ब्राह्मण-खिंशचन तर अनंता-अंजू प्रेम प्रकरणामधून ब्राह्मण-भंडारी तर चिमापा-गुलाब यांच्यामधून ब्राह्मण-तेली अशा प्रकारचे संबंध दिसतात. बापू वकील आपल्या समाजकार्यामध्ये जाती व्यवस्था मोडण्याचा प्रयत्न करतात. ते स्वतःच्या माळावरती अडल्या-नडल्यांची लग्ने लावतात ते पुढील वाक्यांतून स्पष्ट होते. "खोतांनो, लग्नाला भटजी लागतो हे कोणी ठरवलं? लग्नाची दुसरी पद्धत आपणच काढायची. आमच्या इथे नवरा नवरी एकमेकांच्या गळ्यात सुतांचे हार घालतात. विहीरीला नमस्कार करतात आणि नारळाच एक रोप लावतात. झालं लग्न. त्यानंतर हातावर गुळखोबरं अर्थात इथे श्रम हा परगेरवर आहे मालमत्ता हे पाप आहे. निर्धनता ही श्रीमंती आहे."⁷

7) स्त्री जीवन :-

एकोणिसाच्या शतकामध्ये स्त्रीजीवनामध्ये त्यांना शिक्षणापासून दूर, धर्माबद्दल अनुदार, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे त्यांची चहुबाजूनी कुचंबणाच होत होती. त्यांच्याबद्दल संकुचित दृष्टिकोन निर्माण झाला होता. तत्कालीन परिस्थितीनुसार श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' मधील स्त्रीजीवन महत्वपूर्ण वाटते. ब्राह्मण वर्गातील स्त्रीया फक्त हळदीकुंकवा निमित्तच घराबाहेर येताना दिसतात. त्यांना नवरा सांगेल त्या पद्धतीने वागणे भाग पडते. पुरुषवर्ग मात्र अनैतिक संबंधामध्ये गुरफटलेला दिसतो. एखादी सुंदर स्त्री दिसली की ती मिळविल्याशिवाय राहात नाहीत. स्वतःची बायको घरी असूनही दुसरीकडे संबंध ठेवतात. मात्र स्त्रीयांना स्वतःचा नवरा अल्पवर्यीन अवस्थेमध्ये मेला तरी तिला विघवेचे जीवन जगावे लागते. पुरुष मात्र बायको मेल्यावर लग्ने करू शकतात. काही स्त्रीया आपला नवरा असतानाही दुसऱ्याची रांड म्हणून जीवन जगतात. तर काही लग्न न करता रांडेचेच जीवन जगतात. गुलाब, जुलाली या रांडेचे जीवन जगताना दिसतात तर भागी, मारवाडीण ह्या संभोगला चटावलेल्या दिसतात. काही स्त्री-पुरुष हे घरगुतीही अनैतिक संबंध ठेवताना दिसतात. त्यामध्ये जनापा, चिमापा हे नमुने

दिसतात. समाजाच्या व कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी झटणाऱ्याही स्त्रिया दिसतात. त्यामध्ये गोदा, मावशी, आत्या, काकू, ताई, तारा, गंगा, जुलाली इत्यादी पाहावयास मिळतात.

8) कृषी संस्कृती :-

संपूर्ण समाजजीवन हे प्रामुख्याने कृषी संस्कृतीवरतीच अवलंबून दिसते. त्यामध्ये पाटील-कुलकर्णी यांचे फार मोठ्या प्रमाणामध्ये वर्चस्व असलेले दिसते. शेतीसाठी अवजारे पुरविणारे बलुतेदार-अलुतेदार दिसतात. त्यांना कारू, झारू असेही म्हटले जाते. त्यामध्ये अन्य भटक्यांचाही समावेश होतो. तेही शेतीच्या मालमत्तेमध्ये शेतकऱ्यांना हक्क सांगताना दिसतात. कृषी संस्कृतीबद्दल डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात - 'ग्रामीण संस्कृती ही प्रामुख्याने प्राचीन काळापासून कृषिकेंद्रित संस्कृती होती. आज खेड्यापाड्यातून परिवर्तनाला प्रारंभ झाला आहे. ही गोष्ट खरी आहे. परंतु कितीही परिवर्तन झाले तरी 'कृषिकेन्द्रित रचना' हे ग्रामसंस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य राहील यात शंका नाही.'⁸ श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' मध्ये शेती करणारा मध्यमवर्गीय समाज आहे. त्यांच्यावरती ब्राह्मणांचे वर्चस्व आहे. संपूर्ण समाजजीवन हे कृषि संस्कृतीवरतीच अवलंबून दिसते. त्यामध्ये पोफळी, हिर्डी, काजू इत्यादी प्रकारच्या फळबागाही पाहावयास मिळतात. त्याच मालाचा स्वतः व्यापार करणारेही लोक पहावयास मिळतात. मध्यमवर्गीय कष्टकरी समाज असल्यामुळे ते जास्तीत जास्त उत्पन्न काढण्यासाठी घडपडतात. त्याचबरोबर मनोरंजनासाठी शिकारही करणारे लोक पहावयास मिळतात. शेतीमधून निघणारा माल निर्यात करताना दिसतात. प्रामुख्याने मुळचाच मागासलेला भाग असूनही समाज आपली घडपड चालूच ठेवताना दिसतो.

9) आर्थिक परिस्थिती :-

एकोणिसाच्या शतकामधील आर्थिक स्थिती ही कृषीप्रधान अशीच होती. त्यामुळे प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण व आर्थिक घटक आणि प्रशासकीय होता. गावचा कारभार गावचेच लोक चालवीत. राज्याच्या उत्पन्नाचे साधन हे शेतीच होते. प्रत्येक गावामध्ये कुणबी आणि कामगार असे वर्ग होते. मात्र सरकारी अधिकाऱ्यांची सारा वसुलीची पद्धत पक्षपातपूर्ण होती ते जातीच्या आधारावर पक्षपात करत असत. कुणव्यांना कर्ज देणारे सावकार ब्राह्मणच होते. ते कुणव्यांकडून हवे तसे व्याजरूपाने लूट करत होते. एकमेकांचे वाद मिटविण्यासाठी गावामध्ये पंचायत होती. श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' मध्ये आर्थिक व्यवस्थेचा विचार केला असता त्यामध्ये शेती, हिर्डी, काजू, फळचा, वखार इत्यादीचे व्यापार करून आर्थिक परिस्थिती सुधारणारे लोक दिसतात. तर काही ताडी-माडीचाही व्यवसाय करणारे दिसतात. व्यापारामध्ये प्रतिष्ठेसाठी झटतानाही दिसतात. तर काही रांडेच्या माध्यमातूनही आर्थिक परिस्थिती सुधारताना दिसतात.

श्री. नां. च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमधून वरील माध्यमातून समाजजीवनाचा विकास होताना दिसतो. त्यामुळे समाजजीवन पाहिल्यानंतर कुटुंबजीवन पाहणे योग्य वाटते.

कुटुंबजीवन :-

श्री. नां. च्या 'तुंबाडचे खोत' कादंबरीमधील समाजजीवनाचा विचार केल्यानंतर त्यामधील कुटुंबजीवन पाहणे योग्य वाटते. त्यांच्या कादंबरीविश्वामध्ये प्रत्येक घटकाचा विचार करताना व्यक्ती हेच केंद्रस्थान दिसते. 'तुंबाडचे खोत' मध्ये तुंबाडच्या खोत घराण्याचा जन्म मोरो अंबाजी नामक ब्राह्मणापासून होतो. पुढे मोरोचे मोरया होते. मोरया तुंबाडमध्ये वसाहत करतो आणि तुंबाडच्या खोत कुटुंबाला सुरुवात होते. मोरयाचे वारस भिकाजीपंत खोत पानीपतमध्ये लंगडे होतात. ते तलवार गाजविणारे. पुढे खोती परंपरा त्यांची तीन मुले चालवितात.

प्रामुख्याने पेशवाईचा अस्त आणि इंग्रजी आमदनीचा काळ या संपूर्ण कादंबरीमध्ये दिसून येतो. खोतांच्या अघोरी उपासनेमुळे तुंबाड शाखेमध्ये पडून तुंबाड आणि लिंबाड अशा दोन शाखा निर्माण होतात. श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये कुटुंबजीवनाचा विचार करताना त्यांच्या या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये चार पिढ्यांची कुटुंबकथा पाहावयास मिळते. या चार पिढ्या कादंबरीमध्ये बन्याच कुटुंबामध्ये द्रिसून येतात:

श्री. नां. च्या 'तुंबाडकै खोतै' या कादंबरीच्या जगोदरच्या कादंबरीविश्वाचा विचार केलेला तर त्यांच्या इत्या क्ललंदर औणि रथचक्र या द्विखंडात्मक कुटुंबजीवन ऑर्लेले दिसते. नोंद्रे त्यांला 'तुंबाडकै खोतै' मध्ये कुटुंबजीवन हा घटकच महत्वपूर्ण आहे. कारण त्यांच्या कादंबरीमध्ये अनेक कुटुंबे आलेली दिसतात. आणि त्यांच्या माध्यमातूनच कादंबरीमध्ये कथानकाचा विकास होताना दिसतो.

1) सरंजामशाही कुटुंबपद्धती :-

श्री. नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये तात्कालिन सरंजामशाही पद्धत आलेली दिसते. त्यामध्ये इस्टेटीच्या व्यवस्थेसाठी नोकर-चा लावून स्वतः ऐशआरामामध्ये सर्वसामान्य लोकांच्याकडून खंडणी स्वरूपाने योग्य तो मोबदला घेणारे आणि स्वतःची संपूर्ण गावावरती वचक ठेवणारे आणि प्रतिष्ठीत म्हणून वावरणारे खोत हे सरंजामशाहीचे द्योतकच वाटतात. 'तुंबाडचे खोत' मध्ये मोरो अंबाजी नामक ब्राह्मण तुंबाड या गावची वसाहत करतो. त्याचा मुलगा भिकाजीपंत खोती सुरु करतो. त्याच्यानंतर त्याची तीन मुले खोती परंपरा चालू करतात. पेशवाईचा अस्त शाल्यावर इंग्रजांना शह देताना सर्व इस्टेट मातीमोल करतात. मात्र त्यांच्या दुसऱ्या पीढीमध्ये, परिस्थितीमध्ये पुन्हा सुधारणा होते. पुढे तिसऱ्या पीढीमध्ये पुन्हा खरी सरंजामशाही प्रवृत्ती येते. मात्र चौथ्या पीढीमध्ये ती

सरंजामशाही वृत्ती कुटुंबातील व्यक्तींच्या नाकर्तेपणाने नष्ट होते. तुंबाड प्रमाणेच लिंबाड शाखा आणि अन्य कुटुंबामध्येही सरंजामशाही पद्धती दिसते. प्रामुख्याने प्रतिष्ठेसाठी झटणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबामध्ये सरंजामशाही पद्धतीचे दर्शन घडताना दिसते. त्यामधून काढंबरीमध्ये तत्कालीन कोकणविश्वार्ताल कौटुंबीक जीवनाचे खारे दर्शन घडताना दिसते.

2) कृषी संस्कृती आणि व्यापारावरती आघारलेले कुटुंबजीवन :-

तत्कालिन परस्थितीमध्ये एकत्रीत कुटुंबपद्धती महत्वाची होती. ग्रामीण भागात कृषी संस्कृतीला महत्व अधिक प्रमाणात होते. ग्रामीण संस्कृतीमध्ये कुटुंबजीवन हे जातिरचनेवरतीच आधारेत होते. त्यामध्ये एकत्र कुटुंबपद्धती मोठ्या प्रमाणात होती. त्याचे कारण शेती करण्यासाठी मनुष्यबळ महत्वाचे होते. नातीगोतीही एकत्र कुटुंब पद्धतीची केली जात ती शेतीच्या माध्यमातून मदतीचा हात एकमेकास मिळावा म्हणून. डॉ. कोत्तापल्ले म्हणतात - "अर्थात प्रत्येक कुटुंब आपल्या स्वतःच्या अशा परंपरा, रुढी, रीति-रिवाज सांभाळून ठेवण्याचा प्रयत्न करते."⁸ मात्र सध्या ग्रामीण भागातूनही एकत्र कुटुंबपद्धती मोडताना पाहावयास मिळते ते वाढते उद्योगीकरण आणि शहरीकरणामुळे च. त्यामुळे विभक्त कुटुंबे निर्माण होवू लागलेली दिसतात.

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत'मध्ये प्रत्येक कुटुंब येते ते कृषी संस्कृतीचाच वारसा घेऊन. खरे पाहता कोकण प्रदेश मुळचाच मागासलेला असूनही शेतीच्या आणि व्यापाराच्या विकासावरतीच सर्व व्यक्तींची गुजराण होताना दिसते. पाटाचे पाणी फिरल्यामुळे शेती विकास पावलेली दिसते. फळबागांची लागवड मोठ्या प्रमाणात दिसते. त्यामध्ये पोफळी, हिर्डी, काजू इत्यादी बागा दिसून येतात. शेतीबरोबरच व्यापारामध्येही मोठ्या प्रमाणामध्ये समाज अडकलेला दिसतो. व्यापाराच्या माध्यमातून भरपूर पैसा मिळविताना लोक दिसतात. शेती आणि व्यापाराच्या माध्यमातून प्रत्येक कुटुंब हे स्वावलंबी होताना दिसते.

3) एकमेकाबद्दलचा आदर :-

संपूर्ण काढंबरीमधील कुटुंब जीवनामध्ये एकमेकांबद्दल आदराने वागणाऱ्या व्यक्ती पाहावयास मिळतात. संपूर्ण काढंबरीमध्ये अपवाद म्हणूनच काही व्यक्ती वगळता सर्व व्यक्ती समोरच्या व्यक्तीला आदराने वागविताना दिसतात. कोणत्याही महत्वपूर्ण कामाच्या वेळी एकमेकांच्या योग्य त्या पद्धतीने सल्ला घेतात. आणि नंतर आपले पुढील पाऊल उचलतात. अडचणींच्या वेळी सऱ्कार्याची प्रामाणिकता व मदतीचा हात देतात आणि मदतीची योग्य वेळी योग्य त्या पद्धतीनेच परतफेडही करतात. काही व्यक्ती तर लोकांची श्रद्धास्थानेच ठरतात. त्याची कारणे वेगळी असली तरी ती

सर्वसामान्य लोकांना श्रद्धेचा भाग वाटतो. त्यामध्ये गोदा, गणेशशास्त्री, नरसूखोत, बजापा, विश्राम इत्यादींचा समावेश होतो. योग्य साधन, पैसा, उपचार, मोडलेल्या कुटुंबाची घडी बसविण्यासाठी मदत करताना दिसतात.

4) सत्ता संघर्ष :-

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये अनेक व्यक्ती समाजामध्ये आणे कुटुंबामध्ये प्रतिष्ठेसाठी संघर्ष करणाऱ्या दिसतात. संघर्षामुळे एक प्रकारची कुटुंबाची घसरण करताना दिसतात. सर्व काही आपणांस स्वतःलाच मिळावे म्हणून सर्व कुटुंबालाच नेस्तनाबूत करतात. त्याची उदाहरणेच द्यायची म्हटले तर दादा खोत, बंडू खोत हे पहिल्या पिढीमध्ये अघोरी उपासनेतून संपत्ती, सत्तेच्या लोभासाठी संघर्ष इंग्रजांच्या बरोबर करतात. तर दुसऱ्या पिढीमध्ये यमू ही संपत्तीसाठी संघर्ष करते आणि कौटुंबिक प्रतिष्ठेसाठी दिरांच्या बरोबरही संघर्ष करते. तिसऱ्या पिढीमध्ये स्वतःच्या स्वार्थासाठी चिमापा आणि भिकापा स्वतःच्या घरातील लोकांना फसविण्याचा प्रयत्न करतात. कादंबरीमध्ये असंख्य व्यक्ती सत्तेच्या लोभासाठी अनेकांच्या संसारावरून नांगर फिरविण्याचाही प्रयत्न करताना दिसतात. मात्र त्यामधून त्यांच्या विकृत प्रवृत्तीचे दर्शनही होताना दिसते. कादंबरीमध्ये अनेक कुटुंबे इस्टेटीच्या गर्वामुळे आणि स्वतःच्या नाकर्तेपणामुळे रसातळाला गेलेली कुटुंबे पाहावयास मिळतात. पुन्हा व्यवस्थित होण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र पुन्हा त्यांना ते अशक्य होते. शेवटी त्यांना छोटासा जगण्यापुरता उद्योग किंवा मजूरी करण्याशिवाय पर्याय सापडत नाही. सत्ता-संघर्षामधून समाजामध्ये इस्टेटीच्या लोभासाठी आणि सत्तेसाठी काही व्यक्ती एकमेकांचे खून करतानाही दिसतात.

5) दैवादिकांना श्रद्धेचा भाग मानणारी :-

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये येणारी असंख्य कुटुंबे ही दैवादिकांवर श्रद्धा ठेवणारी आणि दैवादिकांना नवस करणारी पाहावयास मिळतात. त्यामध्ये धनप्राप्तीसाठी, प्रतिष्ठेसाठी देवांचा वापर करणारीही कुटुंबामधील व्यक्ती दिसतात. त्यामध्ये एखाधाचे बरे वाईट करण्याच्याही भावना व्यक्तींच्यामध्ये आढळतात. त्यासाठी ते नवसही करतात. प्रतिष्ठेसाठी वाटेल त्या पद्धतीचा अवलंब करण्यास कमी पडत नाहीत.

6) असंख्य कुटुंबे :-

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये असंख्य कुटुंबे आलेली दिसतात. तुंबाडमधील खोत कुटुंब, लिंबाडचे खोत कुटुंब, वावटळचे पडवळांचे कुटुंब, वावटळचे

नरुशेट मयेकर व नामू शिर्सेकर कुटुंब, कुंभवण्याचे बांडे घराणे, मेट्याचे बेडेकर कुटुंब, बेंडरनानांचे कुटुंब, बापू वकीलांचे कुटुंब, बांडेवाडीचे शिवाजीरावांचे कुटुंब, टेटवलीचे जनशास्त्री उकिडवे कुटुंब, वरणगावच्या इनामदारांचे कुटुंब, साखरपेंडीचे नरसिंहशास्त्री काशीकर आणि लहाणूकाकांचे कुटुंब, कोळमांजन्याचे बंडू आंखवे कुटुंब, विष्णू भटजीचे कुटुंब, मोडनिंबाचे आचारी कुटुंब इत्यादी लहान-मोठी कुटुंबे संपूर्ण कादंबरीमध्ये पाहावयास मिळतात. आणि या सर्व कुटुंबाच्या जडणघडणीतून 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीतील कुटुंब जीवनाचे दर्शन घडताना दिसते.

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीतील समाजीवन आणि कुटुंबजीवन यांचा विचार केल्यानंतर त्यांच्या रुढी-परंपरांचा परिचय करून घेणे योग्य वाटते. त्यांच्या कुटुंबजीवनामध्ये असंख्य कुटुंबे आणि त्यामधील असंख्य व्यक्तींचा समावेश दिसून येतो. त्यातूनच पुढे रुढी-परंपरांचा जन्म झालेला दिसतो.

रुढी - परंपरा :-

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरी मधील बहुतांश समाज हा प्रामुख्याने रुढी-परंपरामध्ये तत्कालीन परिस्थिती नुसार जखडलेला दिसतो. त्यामुळे कादंबरीमध्ये रुढी-परंपरा हे एक महत्वपूर्ण अंगच त्यांच्या लेखणीच्या दृष्टीने दिसते. कादंबरीमध्ये कोकणच्या परिसरातील वर्णन पाहताना समाजजीवन, कुटुंबजीवनातील कोणत्याही व्यक्ती त्या प्रसंगाचा विचार करताना रुढी-परंपरांना एक प्रकारचे प्राधान्य आलेले दिसते आणि रुढी परंपरांच्या अनुषंगानेच या द्विखंडात्मक कादंबरीची निर्मिती झालेली दिसते.

1) वतनदारी पद्धत :-

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये वतनदारी पद्धतीचा अवलंब दिसतो. त्यामध्ये प्रत्येक गावामध्ये तत्कालीन परिस्थितीनुसार एखादी व्यक्ती संपूर्ण गांव स्वतःच्या ताब्यामध्ये घेताना दिसते. 'तुंबाडचे खोत' मध्ये तुंबाडच्या वसाहतीमध्ये खोत घराणे सर्वसामान्य समाजामध्ये आपली दहशत दाखविताना दिसते. खोताना लांबून जरी पाहिले तरी लोक त्यांना नमस्कार करून मगच मान खाली घरालून पुढे जाताना दिसतात. त्यामुळे समाजामध्ये एक प्रकारची रुढच पडलेली दिसते. खोतांच्या घरामध्ये नोकर-चाकर राबताना दिसतात. त्यासाठी त्यांना योग्य मोबदलाही दिला जातो. मात्र इमानाला कुठेही गहाण होताना दिसत नाहीत. संपूर्ण कादंबरीमध्ये खोतांच्या बरोबरच अन्य काही कुटुंबेही वतनदारी पद्धतीचा अवलंब करताना दिसतात आणि त्यातूनच ते एक प्रतिष्ठित नागरिक आणि धनाढ्यांही होताना दिसतात. त्यामुळे तत्कालीन परिस्थितीमध्ये कोकणी जीवनावर वतनदारी पद्धतीचा पगडांने पडलेला पहावयास मिळतो.

2) पूजा – अर्चा :-

संपूर्ण कादंबरीमध्ये तत्कालीन कोकणदर्शन पाहताना समाजामध्ये 'पूजा-अर्चा' करण्याची एक प्रकारची परंपराच दिसते. त्यामध्ये जगबुडीची पूजाही वैशाखी पौर्णिमेला जगबुडी या पवित्र अशा नदीची ओटी भरून प्रतिष्ठेच्या माध्यमातून लोक गावजेवण घालताना दिसतात. तुंबाडच्या खोताच्या वाढ्यावरती तर रेज सकाळी भटजीकडून पूजा पठण करण्याची पद्धत दिसते. जगबुडी बरोबर अन्य दैवादिकांची पूजा अर्चा करताना संपूर्ण समाजच दृष्टीस पडतो.

कादंबरीमध्ये असंख्य कुटुंबे आल्यामुळे त्याच्यामध्ये जातीयता फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. त्यामध्ये ब्राह्मण, भंडारी, कुणबी, तेली, खिंशचन इत्यादींच्या माध्यमातून जातीयतेचे वर्चस्व पाहावयास मिळते. त्याच्यामधील पूजा-अर्चा करण्याची ही पद्धत कोकण विश्वाच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या पद्धतीची असलेली पाहावयास मिळते.

3) केशवपन :-

तत्कालीन कोकण जीवनामध्ये प्रामुख्याने पुरुष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे आणि स्त्रियांना चूल आणि मुल या व्यतिरिक्त व्यवहारामध्ये आणि समाज जीवनामध्ये गौण स्थान असलेले दिसते. त्यामुळे शिक्षणापासून वंचित असलेल्या स्त्रीला बालवयातच लग्न करावे लागे आणि नवरा मृत झाल्यावर तिला न्हाव्याकडून स्वतःच्या डोक्याचे मुंडण अथवा केशवपन हे विनातक्रार करावे लागत असे. केशवपन केल्यानंतर स्त्रीला समाजामध्ये यावरणे अशक्य होते. मात्र केशवपन ही एक समाजामध्ये रुढ-परंपराच असलेली दिसून येते. मात्र कादंबरीमध्ये सुवासिनी असूनही दादा खोताच्या रंगेलपणामुळे त्याची भोगदासी भागी मोलकरीण हिचे ही मुंडण केले जाते आणि तेही क्षुल्लक कारणावरून. त्यामुळे ही एक घडलेली घटनाच आश्चर्यकारक वाटते. तेवढीच बिभत्स वाटते.

4) टेंभा :-

टेंभा हे अनैतिक वागणूकीचे प्रतीक असले तरी ती एक समाजामध्ये परंपराच असल्यासारखे वाटते. कारण संपूर्ण कादंबरीमध्ये बहुतांश व्यक्तींना त्याचे वावडे वाटत नाही. समाज हा निच प्रवृत्तीतून रसातळापर्यंत पोहचलेला पाहावयास मिळतो. अनेक व्यक्ती स्वतःची घरामध्ये छक्काची बायको असतानाही अनैतिक प्रवृत्तीला सामोरे जाताना दिसतात आणि त्यातूनच त्यांना एक प्रकारचा ब्रह्मानंद मिळताना दिसतो. त्यासाठी कादंबरीमध्ये टेंभा, गाणे, वरंड, छपरी पलंग इत्यादी ठिकाणे अनैतिक संभोगासाठी प्रसिद्ध दिसतात. मात्र काही अपवाद म्हणून व्यक्ती टेंभा न पाहणाऱ्या दिसतात.

5) नवस :-

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये 'नवस' हे समाजजीवनामध्ये एक प्रकारचे प्रतिकच असल्यामुळे ती एक प्रकारची 'रुढी-परंपराच' असल्यासारखी वाटते. प्रामुख्याने सर्वच व्यक्ती कोणत्याना कोणत्या प्रकारचे नवस करताना दिसतात. त्यामध्ये सत्ता, संघर्ष, नोकरी, मुलगा, पगारवाढ, व्यापार, आराजातून व्यवस्थित होण्यासाठी एखाद्याचे वाईट होण्यासाठी इत्यादी प्रकारचे नवस करताना कादंबरीमधील व्यक्ती पहावयास मिळतात. त्यामध्ये अनेक दैवादिकांचा समावेश होतो. ठेंभुर्णीमाता, जगबुडी, हरणटेंभा, सातमाय, राममंदीर, हनुमान मंदीर, मोरया इत्यादी नवसाची स्थाने पहावयास मिळतात. प्रेम, विवाह या माध्यमातूनही नवसाचे प्रतीक दिसून येते. लहान मुलाला जगबुडीच्या पात्राचा स्पर्श त्याच्या बारशाच्या उत्सवाच्या वेळी करताना दिसतात.

6) भविष्य :-

कादंबरीमध्ये एकमेकांबद्दलचे भविष्य वर्तविष्याची एक परंपराच पाहावयास मिळते. भटजीकडून लहान वयामध्ये कुंडली पाहणे त्या कुंडलीमधून भविष्य वर्तविषे. त्यामध्ये राजयोग, कपीलाषष्ठीचा योग, धनाढ्य, विद्वानता इत्यादी प्रकारची भविष्ये पाहावयास मिळतात. कादंबरीमध्ये अशा प्रकारच्या भविष्यामधून व्यक्तींच्या जीवनाची जडणघडण होताना पाहावयास मिळते.

7) सत्कार - प्रतिष्ठा :-

श्री.नांच्या 'तुंबाडचे खोत' कादंबरीमध्ये सत्कार करून घेण्याची एक प्रकारची परंपराच असल्यासारखे वाटते. त्याने केला म्हणून माझा का नाही अशा प्रकारचा स्वार्थी व मतलबीपणा आलेला दिसतो. एक गावचा प्रतिष्ठित नागरिक म्हणून सत्कार घडवून आणताना व्यक्ती दिसतात. त्यासाठी बांडेरामचा पंच, हुनमान जयंती उत्सव, स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भाग घेताना दिसतात. प्रतिष्ठेसाठी वैशाखी पौर्णिमेचा थाट साजरा करतात आणि प्रतिष्ठित म्हणून केस वाढवितात. तसेच सोंगट्यांचा डावही मांडताना पाहावयास मिळतात. प्रतिष्ठेच्या माध्यमातून एकमेकांना शह देताना दिसतात. व्यापार, कॉन्ट्रॅक्ट यामधूनही प्रतिष्ठा मिळविष्याचा प्रथल करतात. कौटुंबिक जीवनातील एखादी चीजवस्तू स्वतःकडे राखण्यासाठी संघर्ष करतात आणि त्यामधून कज्जे लावताना दिसतात. आणि तो कज्जा जिंकणे एक प्रकारचे प्रतिष्ठेचे माध्यमच होताना दिसते. प्रतिष्ठेसाठी रामनवमीचा किर्तनाचा मान मिळविष्यासाठीही झटणाऱ्या व्यक्ती पाहावयास मिळतात. काही व्यक्ती प्रतिष्ठेसाठी आणि स्वतःच्या स्वार्थासाठी हिंदू-मुस्लीम संघर्षही घडविताना दिसतात.

8) वंश परंपरा :-

कादंबरीमध्ये प्रामुख्याने रुढी परंपरेनुसारच घराण्यामध्ये वंशपरंपरेने चालत आलेले रिती रीवाज पाहावयास मिळतात. आपला वंश चालविण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला वंशाचा दिवा असावा असे वाटत होते. आणि त्याने आपल्याप्रमाणेच आपल्या पाठीमागे कर्तृत्ववान व्हावे असे वाटत होते. त्याचप्रमाणे असंख्य कुटुंबांच्यामध्ये वंशपरंपरा चालत असलेली पाहावयास मिळते. मात्र काही कुटुंबामध्ये वंशपरंपराही योग्य पद्धतीने पाठीमागे कर्तवगारी पाहावयास मिळत नाही. आपला वंश व्यवस्थित चालावा म्हणून मोरया, हरणटेंभा, टेंभुर्णीमाता, जगबुडी इत्यादींची पूजाअर्चा नवस करतानाही व्यक्ती पाहावयास मिळतात. संपूर्ण कादंबरीमध्ये चार पिढ्यांच्या माध्यमातून वंशपरंपरा दिसून येते.

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये समाजजीवन, कुटुंब जीवन, रुढी-परंपरांचे विवेचन केल्यानंतर त्यामधील श्रद्धेची पाहणी करणे योग्य वाटते. या सर्व माध्यमामधूनच खन्या अर्थाने कादंबरी विकास पावत असलेली पाहावयास मिळते.

श्रद्धा :-

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' मधील समाजजीवन, कुटुंबजीवन, रुढी-परंपरा यांचा विचार केल्यानंतर 'तुंबाडचे खोत' मध्ये आलेला श्रद्धेचा भाग पाहाणे योग्य वाटते. श्री.नांच्या कादंबरी विश्वामध्ये श्रद्धेला अतिशय महत्व प्राप्त झालेले दिसते. त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीमधील व्यक्ती ही कोणते ना कोणतेतरी श्रद्धास्थान म्हणून आलेली दिसते.

श्री.नां.च्या श्रद्धास्थाना विषयी डॉ. रविंद्र शोभणे म्हणतात "जीवन दर्शनातील निर्व्याजता आणि निकोपताही जीवनावरील प्रेमामुळे व श्रद्धेमुळे निर्माण होत असते. पेंडशांनी वर्णविषय म्हणून जे जीवन पाहिले, अनुभवले ते अतिव श्रद्धेने जी माणसे रंगविली त्यांच्यावर पेंडशांचे नितांत प्रेम होते. आधी ही माणसे प्रत्यक्ष जीवनात त्यांची श्रद्धास्थाने झाली आणि मगच वाढ.मयातील वर्णविषय ठरली." ¹⁰

श्रद्धा हा श्री.नां.च्या कादंबरीतील एक महत्वाचा पैलू दिसतो. त्यांच्या विश्वातील माणसांच्या जगण्यामारील हेतू हा श्रद्धेचा आहे. माणसांची श्रद्धा माणसापेक्षा जीवनावरती दिसते. मृत्युशी लढत देतानासुद्धा माणसाची श्रद्धा कमी होत नाही. अशी श्रद्धा असलेली माणसे 'तुंबाडचे खोत' मध्ये गोदा, गणेशास्त्री, नरसू, बजापा, विश्राम इत्यादी व्यक्तींच्या माध्यमातून दिसून येते. पण या श्रद्धेची आसक्ती जीवनावरील प्रेमापेक्षा भोगाला अधिक जवळची ठरते.

श्री.नां.च्या संपूर्ण कादंबरी विश्वाचा विचार केला तर व्यक्तींची जीवनावर जशी श्रद्धा

दिसते तशी एकमेकावरतीही दिसते. 'एल्नार'मध्ये रघूची कादरवर, 'हददपार'मध्ये आईची - राजे मास्तरवर, 'गारंबीचा बापू'मध्ये राधची - बापूवर, 'हत्या व कलंदर'मध्ये हत्याची - भूत्या व सिंधूवर, 'रथचक्र'मध्ये नायिकेची - मौनीबुवावर, मुलाची - बापावर, आणि 'तुंबाडचे खोत'मध्ये तुंबाडकरांची - तुंबाडच्या वाड्यावर, गणेशशास्त्रींच्यावर - संपूर्ण पंचक्रोशीतील व्यक्तींची, गंगा व जुलालीची - बजापावर, बजापाची - नरसूवर, नरसूची - ताईवर प्रसंगानुसार प्रत्येक व्यक्तीची श्रद्धा दिसते तर विश्रामची ताईवर इत्यादी व्यक्ती - व्यक्तीमधील श्रद्धास्थाने दिसतात. यातून श्री.नां.ची माणसे ही श्रद्धेशिवाय जगूच शकत नाहीत हे स्पष्ट होते. डॉ. रविंद्र शोभणे म्हणतात - "श्रद्धास्थाने जेव्हा डागाळतात, क्षुद्र ठरतात किंवा उध्वस्त होतात तेव्हा या श्रद्धेपोटी जगणारी माणसेही जीवनात कोलमडतात. तर प्रादेशिक कादंबन्यामधील त्यांच्या व्यक्ती श्रद्धेवर जगत असतात. तर अप्रादेशिक कादंबन्यामधील व्यक्तीचा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी विवक्षित अर्थाने सतत संघर्ष चाललेला असतो. हा भेद ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीचा सांगता येईल."¹¹

श्रद्धा :-

श्री.नां.च्या श्रद्धेचा धागा पाहिला तर त्यांच्या कादंबरी विश्वामध्ये तो फक्त प्रादेशिक कादंबन्यामध्येच आलेला दिसतो. अप्रादेशिक कादंबरीमध्ये हा श्रद्धेचा धागाच येताना दिसत नाही. श्री.नां.ची 'तुंबाडचे खोत' ग्रामीण आणि प्रादेशिक कादंबरी असल्यामुळे त्यामध्ये श्रद्धेचा धागा पाहावयास मिळतो.

कादंबरीमध्ये वैशाखी पौर्णिमेला वटवृक्षाची पूजा आणि जगबुडीची ओटी भरणे, रामनवमीचा उत्सव, गिन्हाडी, टेंभुर्णीमाता, सातमाय, मोरया, हरणटेभा, तुंबाडच्या वाड्यातील दक्षिणची खिडकी, उत्तरेची खोली इत्यादी व्यक्तींची श्रद्धास्थानेच दिसतात. आत्या, काकू, मावशी, गोदा, ताई ह्या स्त्री व्यक्तीरेखा श्रद्धास्थानांचाच एक नमुना वाटतात. त्यामध्ये त्यांची कर्तव्यगारी, देखणेपण, सहकार्याची भावना यातून त्यांना महत्व प्राप्त होताना दिसते. गुरु-शिष्य यांच्यातील आदराची भावना हे एक श्रद्धेचे प्रतिक दिसते. गणेशशास्त्री हे गुरुची आज्ञा पाळताना दिसतात. काही व्यक्ती मंदीराची पुर्नबांधणी करताना दिसतात. गोदाचा मृत्यु होतो त्यावेळी लोक फुले उधळतात. त्यामधून गोदाबद्दलची असलेली श्रद्धा दिसून येते. गणेशशास्त्री रुग्णांच्या आजारावर मोफत उपचार करत त्यामुळे तुंबाडचा वाडा एक तिर्थक्षेत्रच बनले होते आणि मणेशशास्त्री लोकांचे एक श्रद्धास्थानच होते. नाना खोत प्रामाणिकतेतून गोदाचे श्रद्धास्थानच वाटतात तर नरसू खोताचा मुलगा बिबट्या पासून वाचवणारा, बजापा लिंबाडच्या वाड्याची बजापाची खिडकी म्हणून एक श्रद्धेचाच भाग दिसतो. विश्राम सारखी व्यक्ती स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सामील होताना टेंभुर्णीमातेची प्रार्थना करताना दिसते. संपूर्ण कादंबरीमध्ये रात्रीची स्त्रियांना पडणारी दिवास्वप्ने ही एक श्रद्धेचाच भाग वाटतात. त्या स्वप्नातून

मिळालेल्या शुभ-अशुभ घटनांतून संपूर्ण कादंबरी फिरताना दिसते. छकडा, झुंबर ह्या वस्तू ५क प्रकारची श्रद्धास्थाने वाटतात. मात्र त्यामध्येही कोर्ट कज्जे दिसून येतात.

तत्कालीन समाजामध्ये परस्थितीनुसार हिंदू असूनही लोकांना मुस्लीम व्हावे लागते. त्यामुळे बांडेनी राममंदीर बांधले ते त्यांना मुसलमान व्हावे लागले त्या पापातून मुक्त होण्यासाठी. हिंदू धर्माच्या श्रद्धेसाठी ते प्रत्येक वर्षी रामनवमी उत्सवामध्ये वर्गणी देताना दिसतात. बजापा वडीलांच्या स्मरणार्थ मंदीरामध्ये घड्याळे आणि तुंबाडला इंग्रजी शाळा श्रद्धेचा भाग म्हणून काढण्याचे ठरवितो. ताई वडीलांच्या श्रद्धेमुळे त्यांच्या नावच्या शाळेमध्ये मोफत शिक्षीका म्हणून काम करते, स्वतःचे स्त्रीधनही शाळेसाठी देते.

श्री. नां. च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये राजकीय चळवळीच्या माध्यमातून महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक यांचाही प्रभाव दिसतो. त्यांच्या चळवळीमध्ये सामील होणाऱ्या व्यक्ती दिसतात आणि त्यांच्यावरती श्रद्धा ठेवतानाही दिसतात. हुषार विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये अनंताच्या नावाने बक्षीस, विश्राम विश्वस्त निधी ही श्रद्धेची भावना एकमेकाबद्दलची प्रकट होताना दिसते. शतचंडीकायज्ञ आणि हनुमान मुर्तीची प्रतिष्ठापना हा एक श्रद्धेबरोबरच समाजामध्ये प्रतिष्ठा मिळविण्याचाही भाग दिसतो. शिवाजी आणि सावरकर ही संताजीची श्रद्धास्थाने दिसतात. त्यासाठी तो सावरकर विचार मंडळाची स्थापन करतो. साखरपेंडीच्या नरसिंहशास्त्री काशीकरांचे नारायण महाराज हे श्रद्धेचे प्रतिक दिसते. नरसूच्या अंत्यविधीच्या मिरवणूकीतून त्याच्यावरील श्रद्धेचा भाग दिसतो. गांधी हत्येमुळे तुंबाडकरांचे श्रद्धास्थान असलेल्या वाड्याची होळी होते. वाड्यावरील ताईची श्रद्धा पुढील विधानावरून स्पष्ट होते. "ताई ओटी दरवाजात शांत उभी होती, तेथूनच ती ओरडली, "गणेशशास्त्री तुंबाडकरांची मुलगी मेल्याशिवाय वाडा मरणार नाही."¹² या विधानातून ताईची वाड्यावरती असलेली श्रद्धा दिसून येते.

तुंबाडच्या वाड्याच्या होळीमुळे श्रद्धेची बाजूच कोलमडलेली दिसते. टेंभुर्णीच्या दर्शनावेळी सुर्याला एकविसवेळा प्रदक्षिणा आणि सोळा शुक्रवार करणाऱ्या बायका दिसतात. सध्याच्या परस्थितीमध्ये नरसूचा नातू नाग्या तेवढा ज्योतिषीमध्ये अडकून टेंभुर्णीची घंटा रोज वाजवतो. धबधब्याची करंगळी व्हावी तसे श्रद्धेचे होते. त्यामध्ये उद्बत्ती व जानवे तेवढे पूजेसाठी श्रद्धेने राहिलेले दिसतात.

अंघश्रद्धा :-

श्री. नां. च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये ५कोणिसाव्या शतकाच्या तत्कालीन परस्थितीमध्ये एक प्रकारचे अंघश्रद्धांचे खूळच माजलेले पाहावयास मिळते. त्यामध्ये धर्म आणि ईश्वराच्या स्वास्थ्याच्या नावाखाली पूजा करण्यापेक्षा ती हिंदू-मुस्लीम ऐक्यासाठी केली तर योग्य ठरले

असते. नूतन वास्तु आणि नवविवाहाच्यावेळी पूजा केली जाते. त्यामुळे सत्यनारायणाचे समाजामध्ये खूळच पसरलेले दिसते. सत्यनारायणाच्या पूजेबद्दल माधव गडकरी म्हणतात - "जी पूजा पेशवाईतच नव्हती, ती पूजा मुस्लिमांच्या पीर संस्थेतून आली ती तेहतीस कोटी देव उपलब्ध असताना सार्वजनिक ठिकाणी करणे अत्यंत निषेधार्ह आहे."¹³ तत्कालीन परस्थितीबद्दल डॉ. आनंद यादव म्हणतात - "धर्मसंस्थापकांना त्या त्या काळी परमेश्वराचा अवतार मानल्याने त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मात, धर्मसुत्रात, आचारसुत्रात बदल करण्याचा अधिकार नंतरच्या काळात कुणालाही नव्हता. त्यामुळे ते धर्म कालौधात कालबाट्य, जुनाट, केवळ अंधश्रद्धा म्हणून वंदनीय किंवा आदरणीय झाले."¹⁴

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' मध्ये दिसून येणारी अंधश्रद्धेची प्रतीके पुढील प्रमाणे पाहावयास मिळतात. तुंबाडच्या खोतांच्या वाड्यावरती रोज सकाळी भटजीकडून पूजा वाचणे, गेलेले राज्य परत मिळविण्यासाठी गिन्हाडीमातेचा नवस तिची उपासना पुरी करणे त्यासाठी मांस, दारू, विष्णा, मासीकपाळीचा नैवेद्य, नरबळी गिन्हाडीला अर्पण करतात. वाड्यावरती बंद खोलीत दगडाची मुर्ती, भगव्या कफन्या, कवट्या, मणक्यांची माळ हे वाड्यावरचे गुढ दिसते. भूतपिच्छणासून बाधा घेवू नये म्हणून बांशिधाला नवस करताना लोक दिसतात. नोकरी, मुलगा, बायको मिळावी म्हणून हरणटेंभ्याला नवस करतात. एखादे नविन काम करतानाही नवस करतात आणि ते काम पूर्ण झाले की, हरणटेंभ्याला पांढरे निशाण लावताना दिसतात. एखाद्याची शेंडी धरली की तो प्रतिष्ठित होणे. तिरुपतीला नवस, गिन्हाडीला नवस, मोरयाच्या पावलांना रोज स्पर्श करणे, एखाद्या व्यक्तीला मूल होण्यासाठी एखादी व्यक्ती आजारातून व्यवस्थित होण्यासाठी अनेक देवांना नवस करताना दिसतात. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूमुळे वास्तुचेही काम अपुरे ठेवताना दिसतात. टेंभुर्णीच्या दर्शनावेळी सुर्याला एकविस वेळा प्रदक्षिणा आणि सोळा शुक्रवार करणाऱ्या स्त्रीया दिसतात. संपूर्ण कादंबरीमध्ये अनेक माध्यमामधून एक प्रकारचा अंधश्रद्धेचा पगडाच पडलेला दिसून येतो.

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या कादंबरीमध्ये कोकणाच्या प्रदेशातून येणाऱ्या व्यक्तीच्या माध्यमातून श्रद्धास्थाने आलेली दिसतात. प्रत्येक व्यक्ती श्रद्धेच्या मोहाला बळी पडलेली दिसते. त्यांच्या कादंबरीमध्ये श्रद्धा हा एक महत्वाचा घटक दिसतो. त्यामुळे श्री.नां.च्या कादंबरी विश्वालाच श्रद्धा ही एक देणगीच लाभल्यासारखे वाटते.

श्री.नां.च्या 'तुंबाडचे खोत' या द्विखंडात्मक कादंबरीमध्ये व्यक्तीला केंद्रीत धरून समाज जीवन, कुटुंब जीवन, रुढी-परंपरा, श्रद्धा हे घटक तत्कालीन परस्थितीचा एक नमुनाच वाटतात. या सर्व घटकांच्या माध्यमातूनच कादंबरीचा विकास होताना दिसतो. याच्यानंतर कादंबरीमधील व्यक्ती चित्रणांचा स्थूल परिचय करून घेणे योग्य वाटते. श्री.नां.च्या व्यक्ती हा महत्वाचा घटक असल्यामुळे पुढील प्रकरण व्यक्ती चित्रणासाठीच आलेले दिसते.

- संदर्भ सूची -

अ.नं.	ग्रंथाचे नांव	लेखकाचे नांव	पान नं.
1.	कादंबरीकार श्री.ना. पेंडसे	डॉ. रविंद्र शोभणे	193
2.	- " -	- " -	194-95
3.	महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास	प्रा. व्ही.बी. पाटील	7
4.	- " -	- " -	4
5.	गांधी नलिनी पंडीत	167	
6.	महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास	प्रा. व्ही.बी. पाटील	7
7.	'तुंबाडचे खोत' आवृत्ती दुसरी (1994) खंड दुसरा	श्री.ना. पेंडसे	837
8.	ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध	डॉ. नागनाथ कोतापल्ले	9
9.	- " -	- " -	13
10.	कादंबरीकार श्री.ना. पेंडसे	डॉ. रविंद्र शोभणे	189
11.	- " -	- " -	190
12.	'तुंबाडचे खोत' आवृत्ती दुसरी (1994) खंड दुसरा	श्री.ना. पेंडसे	1345
13.	अंधशब्दा निर्मुलन वार्तापत्र सत्यनारायणाचे खूळ	माधव गडकरी	14
14.	युगांतराची चाहूल	डॉ. आनंद यादव	3
	दै. सकाळ, सप्तरंग 12 एप्रील 1998		